

بررسی مفاهیم و ترکیبات درخت سرو بر سنگ مزارهای قبرستان دارالسلام شیراز

مریم رضایی*

چکیده: سنگ قبرهای حکاکی شده ایران بخش مهمی از اندیشه و سیر هنری مردمان بومی مناطق آن را آشکار می‌سازند و به جهت ارزش و احترامشان همواره مورد توجه بوده‌اند. در میان نقوش گیاهی، نقش سرو به عنوان درخت زندگی برای ایرانیان و ترکیبات آن با پرندگان متقارن، گل‌ها و اشکال هندسی که در راستای تزئینات سنگ قبرهای ایران به کار رفته، از لحاظ میزان کاربرد و زیبایی جایگاه ویژه‌ای را به خود اختصاص داده است. در میان قبرستان‌های بر جای مانده، قبرستان دارالسلام شیراز از جمله قبرستان‌هایی است که مجموعه ارزشمندی از این نقوش را در دل خود جا داده است. در این مقاله، نقوش گیاهی به کار رفته از نظر شکل ظاهری و معانی و پیشینه تاریخی به وجود آمدنشان در این قبرستان بررسی می‌گردند. تا به خاستگاه این نقوش، دلایل استمرار کاربرد آنها بر سنگ قبور و همچنین تأثیراتی که طبقات اجتماعی متوفی بر میزان و تنوع این نقوش از خود به جای گذاشته‌اند پی ببریم. این نقوش که شامل تزئینات گسترده و متنوعی از درختان سرو می‌باشند، ریشه معانی خود را از باورهای مرسوم و تأثیرات بصری خود را از طرح‌های دوران هخامنشی و به ویژه ساسانی وام ستاندند و به نوعی جدید در شکل هنر قاجار جلوه نمودند.

واژگان کلیدی: درخت زندگی، سرو و پرند، حجاری، سنگ قبر، قاجار.

◆ مقدمه

سنگ قبرها یکی از کهن‌ترین آثاری می‌باشند که در طول تاریخ حیات بشری در سراسر جهان شناخته شده‌اند و تمامی فرهنگ‌ها در طی دوران تمدن خود به گونه‌ای از وجود آنها بهره‌مند بوده‌اند. معمولاً در هر دوره تاریخی ساخت مقابر ارتباط مستقیم با متوفی داشته. افرادی با سطح درآمد پایین از مقابر ساده و اشخاص مرفه و صاحب منصب از مقابر متمایزتری برخوردار بودند. با بررسی این قبور اطلاعات ارزنده‌ای در رابطه با ریشه‌های فرهنگی اقوام، باورها و نقوش تصویری آنها به دست خواهد آمد که لزوم بررسی آنها بر کسی پوشیده نیست.

از میان قبرستان‌های قدیمی و مهم در شیراز می‌توان به قبرستان‌های شیخ کبیر، باهلیه، باغ نو، جامع عتیق، مصلی، ام کلثوم و شیرویه اشاره نمود که امروزه از میان رفته‌اند و تنها قبرستان دارالسلام شیراز که در اوایل اسلام در حومه شهر احداث شده است، همچنان باقیست. طیف وسیعی از نقوش متنوع به صورت حکاکی بر سنگ در ادوار مختلف تاریخی در راستای تزئینات سنگ مزارهای قبرستان دارالسلام به کار رفته‌اند که بخش اعظم نقوش

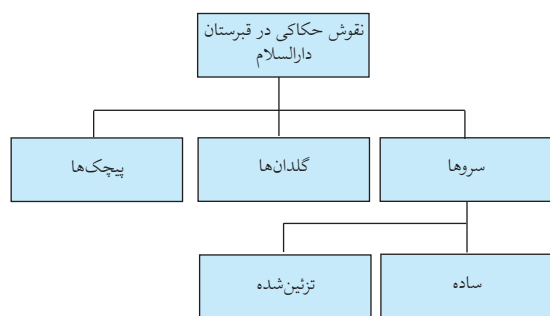
گیاهی از جمله سرو متعلق به دوران قاجار می‌باشد. در این مقاله با تمرکز بر نقش سرو که برای ایرانیان درختی مقدس بوده است و ترکیبات متنوع آن که به کرات در تزئین سنگ قبرهای این قبرستان به کار رفته است، با روش میدانی آثار باقی مانده جمع‌آوری گردیده و به صورت طرح خطی اجرا گردیدند. سپس مفاهیم نمادین و باورهای رایج در ارتباط با این گروه از نقوش، پیشینه تاریخی، مشابهت‌ها و تأثیرات بصری هنر ادوار تاریخی گذشته در این قبرستان مورد کاوش قرار گرفته است.

◆ قبرستان دارالسلام و نقوش آن

قبرستان دارالسلام که در جنوب غربی شهر شیراز قرار دارد، تنها قبرستان باقی مانده و معروف این شهر است که بر اساس ادعای بعضی کتب مانند هزار مزار (جنید شیرازی، ۱۳۴۶، ۱۷۵) و شیراز نامه (جوادی، ۱۳۵۰، ۸۰) به افراد مدفون در این قبرستان اشاره نموده‌اند، قدمت این قبرستان به اوایل اسلام باز می‌گردد و افرادی با موقعیت مالی و اجتماعی بالا از جمله خانواده درباریان، بزرگان قبایل، شیوخ، شاعران و نویسندگان نامداری در آن به خاک سپرده شده‌اند.

* عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرری. پست الکترونیک: maryam.rezaei@iausr.ac.ir

در قبرستان شهر یزد، سنگ گورهای منطقه سفیدچاه (شرق مازندران) (اعظم زاده، ۱۳۸۸، ۹۵)، سنگ مزارهای نیاسرکاشان، تخت فولاد اصفهان (شکل ۱ الف) و نمونه های زیبایی در قبرستانهای شهرهای استان فارس از جمله پاسارگاد، قلات، روستای قیروکارزین (جنوب فارس)، روستای گاره (در مسیر جهرم) یافت. سروهای قبرستانی که در نزدیکی قیروکارزین است، بیشترین شباهت را از نظر ترکیب بندی و حکاکی با سروهای قبرستان دارالسلام دارند. موزه سنگ در شهر شیراز نیز چندین نمونه از این نقوش حکاکی شده را در مجموعه زیبای خود نگهداری می کند. نقوش گیاهی قبرستان را می توان به سه گروه کلی تقسیم بندی نمود که شامل درخت سرو و ترکیبات آن، گلدان ها و اسلیمی ها می باشند (نمودار ۱) که متأسفانه از مجموعه اسلیمی ها موارد نادری بر جای مانده اما ترکیبات درخت سرو در جای جای قبرستان با تنوعات ترکیبی به چشم می خورد.

نمودار ۱

نقوش گیاهی

نقوش گیاهی عمدتاً به صورت ترکیبی با سایر نقوش در تمامی تولیدات جهان اسلام به کار رفته اند. برخلاف خطاطی که محبوبیت آنها در اوایل اسلام رو به توسعه بود و می توان آن را محصولی از دنیای اسلام دانست. نقوش گیاهی از سنت بیزانس، هخامنشیان و ساسانیان در ایران ریشه گرفته بودند.

در واقع می توان گفت خصلت متمایز هنر ساسانی جنبه تزئینی آن باشد که بعدها بر هنر اسلامی تأثیر و افری بر جای گذاشت. در طول دوره ساسانی طراحی ها به طرف ترکیب بندی های قرینه و کاریست طرح های مدور و ترنجی رواج یافت غالباً نقش حیوانات، پرندگان و گیاهان را در ترکیب زوجی به صورت ترکیب بندی های متقارن روبه روی هم و پشت به پشت استفاده می کردند. استفاده از نقوشی مانند درخت زندگی که دارای یک سابقه تاریخی در شرق است، ازدها، طاووس و اسب بالدار نشان دهنده گرایش همیشگی هنرمند شرقی به خیال پردازی بود. در طرح های گل و بوته از عناصر قدیم چون نقوش برگ نخلی و برگ

همچنین قبور افرادی با سطح درآمد پایین و دارای مشاغلی که از نظر اجتماعی کم ارزش تر محسوب می شده اند مانند آرایشگران، نجاران، خیاط ها و سایر مشاغل نیز به چشم می خورد که تنها وجه تمایز این قبور با یکدیگر، حکاکی های انجام شده بر آنها می باشد. متأسفانه امروزه بسیاری از این سنگ قبرها به دلیل آسیب های محیطی از میان رفته اند و منابع مطالعه ما بر اساس قبور بر جای مانده شکل گرفته است. آنچه در نگاه اول بیننده را در این مکان دچار حیرانی می سازد تنوع نقوش و بزرگی قبرستان می باشد. نقوش گیاهی که بر دل سنگ های این قبرستان حکاکی گردیده اند فاقد نام حکاک می باشند و شامل نام متوفی، پیشوند، پسوند، نام خانوادگی (در بسیاری موارد پسوند و پیشوندها هویت متوفی را آشکار می سازند و متوفی فاقد نام خانوادگی می باشد)، نام پدر، نام قبیله، تاریخ تولد و وفات و آیاتی از قرآن یا اشعاری حزن برانگیز وجود دارند که با خط نستعلیق اجرا شده اند. سنگ قبرها به صورت افقی با ارتفاع حداقل ۲۵×۵۰ طول سانتی متر تا حداکثر ۷۰×۱۰ سانتی متر متغییر می باشند. ترکیب بندی ها متنوع و عمق خطوط تشکیل دهنده حکاکی ها بسیار متفاوت می باشند. به گونه ای که در بعضی قبور حکاکی ها کم عمق و در مواردی که حکاک سنگ قبر را برای فرد ثروتمند یا صاحب منصبی آماده می نموده است بر میزان عمق حکاکی به منظور خلق تصویری زیبا و با دوام تر افزوده شده است. حکاکی نقش سرو و ترکیبات متنوع آن بر روی سنگ قبرها عمدتاً متعلق به افرادی از قشر متوسط جامعه از نظر وضعیت مالی و اجتماعی تا سطح مرفه جامعه می باشد. با توجه به ارتفاع سنگ به کار گرفته شده به منظور حکاکی با نقش سرو و تفاوت بارز آنها از نظر تنوع طرح و ظرافت با سنگ قبرهای ساده تر قبرستان، می توان تفاوت چشمگیری میان قبور ساده و تزئین شده را دریافت. ما شاهد گروهی اسب سوار و فیگورهای انسان ایستاده حکاکی شده می باشیم، می توان آنها را متعلق به خان ها، بیک ها و اشخاص مهم در رتبه نخست قرار داد. پس از آنها به کارگیری سرو که به میزان بسیاری در قبرستان دیده می شود به شاعران، ثروتمندان، زنان و همچنین افرادی با پسوند نام بیک، کربلایی، مشهدی اختصاص دارند. برای شناسایی موقعیت مالی و اجتماعی صاحبان قبور، پسوندها نقش عمده ای را ایفا می کنند. در دوره قاجار رفتن به مکانهای مقدس برای مسلمانان حائز اهمیت فراوانی بوده است و به دلیل دوری اماکن مقدسه، این روند با توان مالی افراد رابطه تنگاتنگی داشته است.

نمونه های زیبایی از سنگ نگاره با طرح سرو را می توان

تاریخ بیهقی دارد و ایرانیان هیچگاه سرو مقدس زرتشت را از خاطر نمی برند (دوستخواه، ۱۳۶۲، ۲۱). سرو نماد اهورامزدا و نشان خورشید (مظهرعظمت) است. بر اساس مطالعات ارتباط معناداری میان درخت سرو و بال عقاب وجود دارد و بعضی بنه جقه را نمونه دگردیس شده از درخت سرو می‌دانند و قدرت مطلق را از مفاهیم سرو می‌دانند (پرهام، ۱۳۷۸، ۳۵).

تعبیر و نمادهایی که به توصیف جایگاه و معانی سرو در باور ایرانیان می‌پردازند بسیار متنوع اند و همگی گستردگی ارزش و توجه را به این درخت همیشه سبز بازگو می‌کنند. آنچه در این میان حائز توجه است ترکیباتی می‌باشد که با سرو به کار رفته اند تا به نوعی به معانی آن قوام بخشند یا در شکل جدیدی با معانی جدید ظاهر گردند، از میان این ترکیبات پرنده بسیار مورد توجه است. نقش درخت و پرنده در فرشهای ایرانی و تزئینات دیواری که به صورت یک ماندالا (شمسه یا ترنج) تجلی می‌یابد نمودی از پیوند زمین به آسمان است (جوئی، ۱۳۷۹، ۳۵).

◆ گذری بر تاریخ تصویرنگاری از نقش سرو

در ایران، نخستین نمونه‌های گیاهی روی سفال‌ها، مهرها و سنگ‌ها یافته می‌شود. دنیای عیلامی که همان دنیای ایرانی است، پر از تصویرهای گیاهی است که، مرکز و منبع درخت است. مانند مفرغ‌های لرستان، مارلیک، املش، زیویه، در دوران آریایی‌ها، مادها تصویرآیینی درخت را همچنان می‌بینیم (دادور، ۱۰۰، ۱۳۸۵). با نگاهی به آثار تاریخی ایران بازمی‌بارز درخت سرو از دوران هخامنشیان آغاز می‌شود، در پلکان‌های تخت جمشید ریتم زیبا و تزئین شده درخت سرو که پیکره‌ها را از یکدیگر جدا می‌سازند به چشم می‌خورد. با آنکه آثار اندکی از دوران اشکانی به جا مانده، می‌توان به نقش سرو به صورت نشانه تقدس و احترام در دست تندیس اشک دهم اشاره نمود (ضیایور، ۱۳۴۱، ۱۵۱). در طی دوران ساسانی توجه به تصاویر قرینه سازی شده، نقشمایه‌های نیلوفرآبی، گل ستاره‌ای، برگ کنگری، نیم برگ نخل و استفاده از پروبال‌های تزئینی به وفور دیده می‌شود. در منسوجات درخت مقدس در مرکز محورهای دایره‌ای قرار دارد، که ازدو سو توسط جانداران قرینه رویاروی یا پشت به پشت هم قرار گرفته اند، احاطه شده است. حیوانات به نوعی نگهبانان درخت مقدس می‌باشند (گیرشمن، ۲۳۷، ۱۳۵۰). در ادامه می‌توان گفت درخت در آسیا نمادی از جاودانگی است و این ابدیت در فرم متقارن درخت جلوه می‌نماید (محمودی، ۱۳۸۳، ۳۶) و در بسیاری از ترکیب‌بندی‌های درخت سرو ما شاهد تقارن بارز درخت و جانداران دو سوی آن می‌باشیم. در دوران اسلامی

کنگری و نیز از نقوش نیلوفر آبی، میوه کاج و نخل بالدار استفاده می‌شد که نمونه آن رادر طاق بستان می‌توان دید (پاکباز، ۱۳۸۱، ۷۶۸). در دوره اسلامی استفاده از نقوشی مانند موجودات با سرآدمی، پرنده‌گان، جانوران، طرح متقارن دو پرنده یا دو حیوان و نخل بالدار رایج شد (همان، ۷۸۹).

◆ باورهای از درخت سرو در فرهنگ ایران

در فرهنگ بسیاری از ملل جهان درخت زندگی، درخت همیشه سبز، همواره شکوفا که میوه‌هایش ابدیت و بی‌مرگی را همراه دارد درخت بزرگی است، که هستی تمام درختان است. در تمدن‌های مختلف درختانی مانند بید، درخت سیب، درخت خرما، درخت هلو، سرو، سدر و تاک درخت زندگی برگزیده شده‌اند. در بین النهرین درخت زندگی از رستنی‌های گوناگون است که به علت طول عمر، زیبایی و سودمندی‌اش مقدس شمرده می‌شود. درخت سدر به دلیل چوب گرانبهایش، نخل که خرما می‌دهد و تاک به خاطر انگورش. در ایران دوره هخامنشی و ساسانی درخت سرو ۲ درخت زندگی به شمار می‌رفت (جوئی، ۱۳۷۹، ۳۲). در باورهای اسطوره‌ای ایران انتساب صفت آزادگی به سرو یادگار ارتباط آن با ناهید است که در اساطیر و افسانه‌ها رمزی از آزادگی و آزادی به شمار می‌رود (یاحقی، ۱۳۷۵، ۲۴۵). بعضی سرو با سری خمیده را نمادی از آزادی مزدک می‌دانند. سرو در فرهنگ ایران جایگاه مهمی برای خود یافته و دارای احترام و ارزش بالایی بوده و نشانی از جاودانگی نیز به حساب می‌آمده است می‌توان گفت خصوصیات فراوانی را به سرو نسبت داده‌اند، از جمله زیبایی، آنچنان که زمانی که شاعران پارسی‌گوی سعی در توصیف و کمال زیبایی محبوب خود دارد آن را به سرو خرامان تشبیه می‌کنند و زمانی که از راستی، عدالت و جوانی سخن به میان می‌آید درخت سرو را به آنها نسبت می‌دهند. نقاشان نیز بر روی این درخت در تصویرسازی‌ها و نقاشی‌های خود تأکید بسزایی داشته‌اند (Tanavoli, 2000, 24).

غزل سرای ایرانی، حافظ این درخت را مورد ستایش فراوان قرار می‌دهد و آن را استعاره‌ای از معشوق و تجسمی از عشق می‌سازد و همچنین آن را نشانی از تجرد و عدالت در اشعار خود نشان می‌دهد و برخی این درخت همیشه سبز را نشانی از تحمل و بردباری در مقابل مصائب زندگی می‌دانند (Meisami, 1985, 270). بر طبق روایات، اهورا مزدا دو درخت سرو را از بهشت به عنوان هدیه آورد و یکی را در سبزه وار و دیگری را در کاشمر کاشت. هردو به طرز چشمگیری بزرگ بودند و برای زرتشتیان مورد پرستش بودند. یکی از آنها سرنوشت بسیار غم‌انگیزی بر طبق روایت

تصویر ۲

◆ گروه اول سرو ساده

این گروه از حکاکی‌ها عمدتاً دارای خطوط محیطی کم عمق و فاقد هرگونه تزئین جانبی می‌باشند. که احتمالاً در جهت تزئین قبور افراد کم درآمدتر جامعه به کار رفته‌اند.

◆ گروه دوم سرو و پرنده

گروه دوم که بیشترین تعداد از قبور را به خود اختصاص داده است ترکیب سرو و پرنده می‌باشد که در بعضی موارد پرنده در نوک سرو قرار دارد و در بعضی موارد دو پرنده قرینه که از ناحیه سر به یکدیگر متصل می‌باشند در انتهای سرو قرار دارند.

◆ مفاهیم و تاریخ ترکیب سرو و پرنده

از میان ادوار کهن ایران پرندگان استفاده شده در سیلک‌های کاشان کاملاً منحصر به فرد و شناخته شده‌اند. نقوش پرندگان نیز مانند سایر نقوش با تغییرات اندکی از دوره ساسانی به دوران قاجار راه یافت. البته نقش پرنده و مرغ یکی از نقوش تزئینی و شناخته شده برای در و دیوار در دوره زندیه به حساب می‌آمدند. به عبارتی ترکیب گل و مرغ نامیده می‌شدند که یکی از نقوش مطرح دوره زند و قاجار شناخته شده‌اند و بر قلمدان‌های پایه ماشی به فراوانی کار شده‌اند. از نمونه‌های برجسته دیگرکه از دوره قاجاریه بر جا مانده، در خانه‌های بزرگان شیراز به صورت دیوارنگاری می‌باشد، خانه بزرگانی چون قوام با نام خانه قوام، زینت‌الملک و مشیر از آن جمله‌اند.

به جرأت می‌توان گفت که هیچ جاندار به اندازه مرغ و پرنده در فرهنگ و هنر ایران نفوذ نکرده است. در اولین

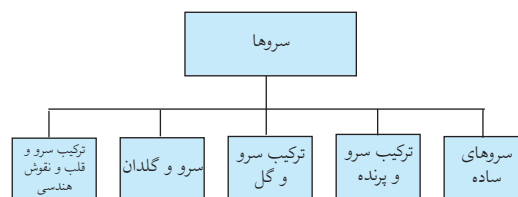
به‌کارگیری نقش سرو با ترکیب‌بندی‌های متفاوت، به اوج خود می‌رسد. ظروف زیبای سلجوقیان و در بناهایی آجری مانند برج‌های خرقان (در نزدیکی قزوین)، سرو در ترکیب با سایر عناصر گیاهی در آجر چینی با نمود چشم‌گیری به کار رفته است. پس از آن در دوران ایلخانی سرو در لچکی‌های ورودی بنا با ترکیبات متفاوتی همراه است، گلدان و سرو در تکیه مدبرالملک کرمان از نمونه‌های شاخص آن است (ماهرالنقش، ۸۰، ۱۳۶۲). در مینیاتورهای ایران و نقوش قالی به کارگیری ترکیب سرو با گلدان یا به صورت انفرادی (گاهی شکلی از سرو با سرخمیده به نام سروناز) تا دوره صفوی نیز کماکان ادامه داشته است. همچنین ما شاهد به کارگیری این نقش به عنوان طلسم بر روی لباس‌های رزم دوره زندیه (تصویر ۱ ب) می‌باشیم که به عنوان سلامتی و عمری جاودان بر تن سربازان می‌پوشاندند تا از بلایا حفظ شوند (کفلی، ۲، ۱۳۸۸). از نمونه‌های دیگر می‌توان از مجموعه بناهای دوره زندیه در شیراز نام برد که سرو و پرنده از عناصر عمده تزئینی در و دیوار به شمار می‌رود (تصویر ۱ ج). با این حال اوج به کارگیری سرو و پرنده را می‌توان دیوارخانه‌های متمکین و حکاکی‌های سنگ قبرهای آنها در دوره قاجاریه بر شمرد.

تصویر ۱ (الف-ج)

◆ سرو در قبرستان دارالسلام

به صورت کلی و از نظر نوع ترکیب بندی سروها را می‌توان به پنج گروه کلی تقسیم بندی کرد. گروه اول سروهایی که به صورت ساده هستند، گروه دوم سرو و پرنده، گروه سوم ترکیب سرو با گلها، گروه چهارم ترکیب سرو و گلدان و گروه پنجم ترکیب سرو و اشکال قلبی با خطوط هندسی شکل (نمودار ۲) (تصویر ۲).

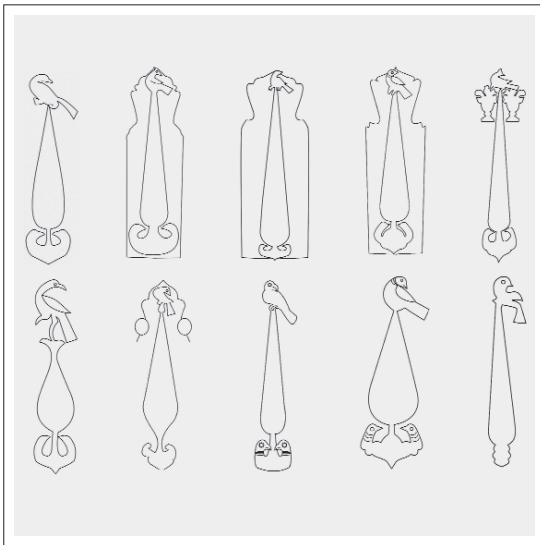

نمودار ۲

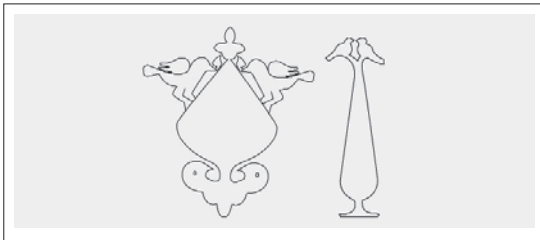
پرنندگان شده است، طوطی در طلب آب حیات است، باز نمودار کمر به خدمت بندگان و این افتخار که در خدمت شهریار است و طاووس مظهر بهشت پرستان است (فرید، ۱۳۸۲، ۳۶). طاووس در بسیاری از فرهنگ‌ها بهشت و پردیس، زندگی جاودانه و ابدی روح را نمادپردازی می‌کند و پره‌های رنگارنگش تنوع خلقت را به خاطر می‌آورد و در هنر مسحیت احیای مجدد و رستاخیز شناخته شده است (طاهری، ۱۳۸۸، ۱۸). در اساطیر ایران شاهین یا به عبارتی عقاب به معنای قدرت و نماد پادشاهی شناخته شده و در باورهای اساطیری ایران تنها پرنده‌ای که قادر است به خورشید خیره شود نمادی از حقیر شدن عظمت دنیا و در نزد سومریان، هخامنشیان و پارتیان مظهر خورشید محسوب می‌شود. در دوران اسلامی این نماد قدرت تبدیل به نماد مرگ و نیستی گردید (دادور، ۱۳۸۵، ۱۱۰). کلاغ نماد خبر، حامی خبر رسانی و نماد عمر طولانی (شیرانی، ۱۳۸۱، ۲۶)، هدهد قاصد و پیام آور، رازدان و راهنمای روحانی است حضور پررنگ آن را در داستانهای قران ادبیات مانند داستان عطار می‌توان یافت (معین فر، ۱۳۸۳، ۲۳۳، ۲۳۴) (جدول ۱).

تمدن‌های ایران مرغان و پرنندگان بیک باد و باران‌اند. پیوند میان مرغ و گیاه در نقشمایه تلفیقی مرغ و درخت مجسم است که به شیوه نقشمایه‌های ساسانی یک جفت مرغ را به رسم سینه به سینه در دو سمت درخت مقدس جای می‌دهد با این مفهوم رمزی که مرغان پیک باران، پاسدار درخت مقدسند (پرهام، ۱۳۷۸، ۴۲). پرنده نمادی از آزادی نیز محسوب می‌شود و حتی در طلسم‌های ایرانی به معنای رهایی از ستم، بسیار به کار رفته است (تناولی، ۱۳۸۵، ۹۱). در ایران باستان ما شاهد پرنده‌گانی مانند عقاب، سیمرغ، شترمرغ، غاز، اردک، کبوتر، خروس و لک لک هستیم که به نوعی دارای قداست هستند و استفاده از آنان در وسط قرص خورشید (طرح مدور) به معنای حرکت پرنده به سوی نور یا خورشید که خود مظهر پاکی و زندگی است و معانی از آن جهانی بودن و پرواز دارد (بختیارى منش، ۱۳۸۷، ۳۹). پرنندگان آبی همچون اردک، غاز، مرغابی، لک لک نمادی از آب و آبادانی به شمار می‌رفتند (خزائی، ۱۳۸۱، ۹). در شعر و عرفان ایران، بلبل اغلب قاصد عشق است (تناولی، ۱۳۸۵، ۹۱). در تحلیل شعرمنطق الطیر عطار نگاهی که به مفاهیم نمادین این

نماد	پرنده	نماد	پرنده	نماد	پرنده
قدرت و نماد پادشاهی و در دوران اسلامی نماد مرگ و نیستی		پردیس، زندگی جاودانه و ابدی روح		پاسدار درخت مقدسند	
	مربوط به دوران ساسانی-عقاب		مسجد سید، قاجاریه- دو طاووس رو در رو		کتیبه مصری تقلید از پرنیان ساسانی - دو مرغ سینه به سینه در دو سوی درخت زندگی
در طلب آب حیات		طلوع نور و خورشید، سحرخیزی		قراگیری پرنده در مرکز دایره به معنای حرکت پرنده به سوی نوری خورشید که خود مظهر پاکی و زندگی است و معانی از آن جهانی بودن و پرواز دارد.	
	پرنیان ساسانی - طوطی		سکه ساسانی، خروس		قراگیری پرنده در مرکز دایره، بشقاب ساسانی
قاصد و پیام آور، رازدان و راهنمای روحانی	هد هد (شانه به سر)	پیام آور، عشق و دوستی		اغلب قاصد عشق	
			دوره اسلامی - کبوتر		نقاشی روی سفال، صفوی - بلبل
پیک خداوند و خورشید، بشارت دهنده میترا، نماد خبر، حامی خبر رسانی و نماد عمر طولانی، در بندهش از زیکترین پرنندگان	کلاغ	نماد جان	مرغان	پیک باد و باران	مرغان، پرنندگان
در سفالینه‌های شوش نمادی از صاعقه آتش، خورشید، ابر، باد و گاهی آب	پرنندگان	پرنندگان در ارتباط با آب نمادی از آبادانی و آب	اردک، مرغابی، غاز و لک لک	حرکت آزادانه و هوشیارانه و در زمان هخامنشیان شکوه شاهانه	بال گشوده پرنده

تصویر ۲

تصویر ۵

گروه سوم ترکیب سرو و گل

در این قسمت ما شاهد ترکیبات متنوعی از انواع گل‌های لوتوس، پالم، برگ کنگری، اسلیمی‌ها با درخت سرو می‌باشیم (جدول ۳). بعضی از درختان دارای نیم تنه کوچکی می‌باشند و در بعضی موارد شاهد اشکال متفاوتی در انتهای آن می‌باشیم. لوتوس گلی است که در این ترکیبات فراوان به چشم می‌خورد با نام ایرانی نیلوفر یا گل آفتابگردان. نیلوفر سمبل و نشانه زندگی و آفرینش است. در سرامیک‌های باقی مانده از ناحیه سیلک، دسته خنجرهای کار شده در لرستان، در تزئینات بناهای یادبود و حکاکی‌های باقی مانده از دوران هخامنشیان، گچ‌بری‌های ساسانیان این نقش به کار رفته و تا دوران قاجار نیز استفاده از آن رواج داشته است (پورعبداللّه، ۱۳۸۷، ۶۰).

در این گروه ما شاهد دو گونه تقسیم بندی ممتاز می‌باشیم ۱- سرو های ساده که با گل تزئین شده اند ۲- سروهای تزئین شده که در تنه و برگها دارای تزئینات هندسی یا اسلیمی می‌باشند و با گل‌ها ترکیب شده‌اند (تصویر ۷).

جدول ۳: نقوش گیاهی به کار رفته با سرو در قبرستان دارالسلام شیراز

پرنده‌گانی چون هدهد، طاووس، بلبل، قناری، گنجشک، مرغابی، غاز، کبوتر، خروس و طوطی از جمله پرنده‌گان ترکیب شده با سرو در قبرستان دارالسلام می‌باشند (جدول ۲) (تصویر ۳).

نمونه‌هایی از تصاویر پرنده‌گان حکاکی شده در قبرستان دارالسلام

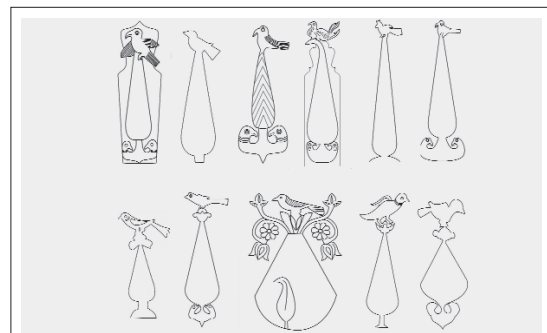
کبوتر				
کلاغ				
بلبل				
گنجشک				

هد هد		غاز		
خروس		قرقاول		طاووس
پرنده‌گان قرینه				

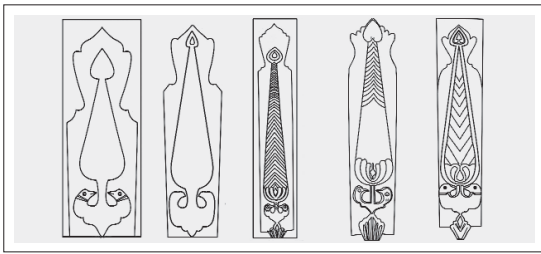
جدول ۲

آنچه در این ترکیبات به صورت شاخصی به چشم می‌آید نحوه قرارگیری پرنده‌گان بر درخت سرو است که به صورت پرنده نیم رخ (تصویر ۳)، پرنده با سر برگشته (تصویر ۴)، دو پرنده متقارن (تصویر ۵) نمایان می‌باشند.

گاهی تنها دو پرنده متقارن در انتهای درخت (زیر تنه) قرار دارند و گاهی در بالا در ترکیبات مختلفی که پرنده و درخت دارند، در ترکیب با گل‌دان‌ها هم شاهد آن هستیم. استفاده از گل‌دان به طور وسیعی به منظور سنگ مزار زنان استفاده می‌شده است و گل‌دان‌ها نیز مانند سایر نقش‌ها از مدل‌های ساده تا بسیار دقیق همراه با جزئیات می‌باشند که با احتمال قوی و بر اساس نام فوت شدگان زنان با طبقات بالاتر اجتماع دارای قبرهای پرکارتری می‌باشند.

تصویر ۷

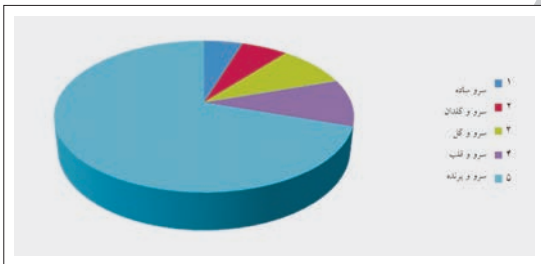

تصویر ۹

◆ نسبت آماری سنگ نگاره سرو

با توجه به شمارش سنگ‌نگاره‌های سرو در قبرستان دارالسلام می‌توان درصد آماری حجاری‌های پنج گروه سرو و ترکیبات آن را در جدول ۵ مشاهده کرد. بر اساس این مشاهدات میزان گستردگی و تنوع نقش سرو به همراه پرنده به صورت پرنده‌های متقارن در انتها و یا تک پرنده در نوک درخت دارای بیشترین تنوع و گستردگی حجاری در سطح قبرستان را به خود اختصاص داده است و پس از آن سایر نقوش با درصد نسبتاً برابری در قبرستان قرار دارند. با توجه به عوامل فرسایش محیطی می‌توان میزان آسیب به سنگ قبرهای باقی مانده را یکسان دانست و این آمار بر اساس سنگ‌نگاره‌های باقی مانده در قبرستان به دست آمده است.

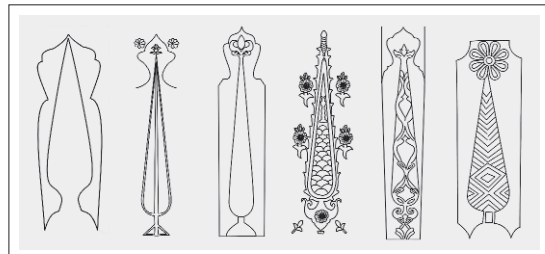
◆ نسبت ترکیبات سرو در قبرستان دارالسلام شیراز

جدول ۵

◆ نتیجه‌گیری

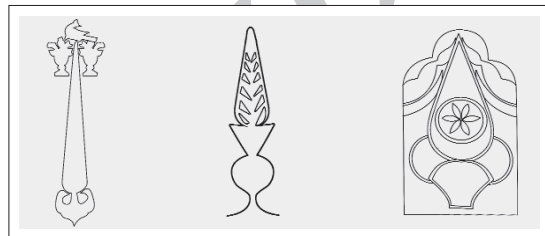
درخت سرو که درخت مقدس ایرانیان از اعصار پیش تاکنون بوده است مفاهیمی معنوی از جمله جاودانگی، بهشت، آزادگی و رهایی را به دنبال داشته است. با توجه به این مفاهیم سرو، می‌توان آن را از نمادهای مورد توجه در قبرستان دارالسلام شیراز دانست که به پنج گونه ساده، ترکیب با پرنده، گلها، گلدان، قلب و اشکال هندسی بر قبورحکاکی شده‌اند. عمده‌ترین ترکیب به کار رفته در ترکیب با پرندگانی با بال گشوده، نیم رخ و یا با سری برگشته می‌باشد. پرندگانی نظیر، طاووس، بلبل، قناری، گنجشک، مرغابی، غاز، کبوتر، خروس و طوطی که هر کدام دارای مفاهیمی خیر و نیک در فرهنگ ایران زمین می‌باشند که ریشه مفاهیم خویش را از ایران باستان وام گرفته‌اند و در ترکیبشان با پرندگان به

تصویر ۷

گروه چهارم ترکیب سرو و گلدان

در ترکیباتی که در این گروه قرار دارند از نظر تعداد به نسبت سایر ترکیبات تزئینی که وجود دارند موارد کمتری در گوشه و کنار قبرستان به چشم می‌خورد. معمولاً گلدانی به انتهای سرو ختم می‌شود یا در مواردی دو جفت گلدان در کنار سرو به صورت قرینه حجاری شده‌اند (شکل ۸).

تصویر ۸

گروه پنجم ترکیب سرو با قلب و اشکال هندسی

در این نمونه ما شاهد ترکیب قلب با سرو می‌باشیم در بیشتر موارد ترکیبات پرنده متقارن و خطوط هندسی نیز در تزئین سرو به کار رفته‌اند (جدول ۴). قلب در ابتدای سرو به صورت ساده یا با نقش تکرار شده در خود تزئین شده است (تصویر ۹). شاهد تبدیل اشکال تخم مرغی دوران هخامنشی به شکل قلب در دوران پارتیان می‌باشیم استفاده از شکل قلب در ظروف سیمین پارتی بسیار رواج داشته است و همچنین نمونه‌هایی از آن در تزئینات طاق کسری در دوران ساسانی به چشم می‌خورد. در عمده طرح‌های پنج گروه همواره محرابی در پیرامون سروها حکاکی شده است که فاصله نوشتار را از درخت سرو حفظ می‌کند و علاوه بر بار مذهبی به نوعی یکپارچگی و زیبایی تصویر را حفظ می‌نماید و به مثابه کادری در پیرامون اثر عمل می‌نماید.

جدول ۴

نوعی با تأکیدی مضاعف از این رستگاری و امید به جاودانگی روبرو هستیم. به کارگیری ترکیبات متقارن این پرندگان در انتها و دو سویه درخت یادآور پاسداری از درخت مقدس است. به علاوه در بسیاری از قبور دارالسلام با حجاری محراب در پیرامون سروها، باور مذهبی ایرانیان با باورهای باستانی آنها در راستای حفظ و حراست سروگره می خورد و در اینجا سرو چیزی نیست جز نمادی عینی از متوفی و آرزوهای بازماندگان در جهت بقا و آرامش روح او. تقارن به کار رفته در خلق تصاویر حکاکی شده بر قبرهای دارالسلام نمادی از جاودانگی و ازلی بودن را به تصویر می کشاند. ریشه به کارگیری درخت سرو، تزئینات گیاهی مانند لوتوس، پالم، برگ کنگری، اسلیمی ها و شیوه های متقارن سازی به دوران هخامنشیان و ساسانیان باز می گردد که همواره در دوران پس از خود با معانی مشابه در تزئینات و حجاری ها به کار رفته اند و گاه در سیر تحول خود با عناصر مانند گلدان ها یا اسلیمی ها پیوند یافته اند و در دوران قاجار در شکل گسترده ای شاهد ترکیبات متنوع سرو و به کار گیری آن بر دیوارهای ارگ کریم خان، عمارت کلاه فرنگی و خانه های متمولین شیراز می باشیم که پا به قبرستانها نیز می گشایند. همچنین در بسیاری از سنگ مزارهای باقی مانده از دوران قاجار در شهرهای دیگر ایران از جمله اصفهان، یزد و بسیاری از شهرهای استان فارس شاهد مشابهت های وافر از نقش سرو و ترکیبات آن هستیم که باور جمعی مردم در زمان قاجار را در قبال این نقوش نماینگر می سازد و نشانگر رد پای عقاید نیکان ماست که تاکنون استمرار دارند

منابع تصاویر

جدول ۱: بختیاری منش، فلورا، بررسی نقش پرنده در هنر بین النهرین، ایران و مصر باستان، هنر نامه، شماره اول، بهار ۱۳۸۷.
جدول ۲: تدهیبی، مسعود و شهبازی، فریده، نقشمایه های ایرانی، تهران، سروش، چاپ سوم، ۱۳۸۲.
سایر تصاویر و جداول توسط نگارنده انجام پذیرفته است.

پی نوشت ها

۲- نام علمی سرو از نام قدیمی یونانی آن اقتباس شده از دو واژه kuo به معنای تولید و parsio به معنای مساوی مشتق شده و به مناسبت تقارن شاخه ها و تاج درختان آن می باشد و در لغت فارسی سرو به معنای شخص زیباست.

فهرست منابع

۱- اعظم زاده، محمد و پورمند، حسنعلی، درآمدی بر نحوه شکل گیری نقوش در سنگ گورهای منطقه سفید چاه، هنرهای زیبا، شماره ۳۹، پاییز ۱۳۸۸.
۲- پاکباز، رویین، دایرةالمعارف هنر، تهران، فرهنگ معاصر، ۱۳۸۱.

- ۳- بختیاری منش، فلورا، بررسی نقش پرنده در هنر بین النهرین، ایران و مصر باستان، هنر نامه، شماره اول، بهار ۱۳۸۷.
- ۴- پرهام، سیروس، از سرو تا بته جقه، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، شماره ۲، ۱۳۷۸.
- ۵- پرهام، سیروس، جلوه های اساطیری و نمادهای نخستین در قالی ایران، نشر دانش، شماره ۹۱، بهار ۱۳۷۸.
- ۶- پورعبداللّه، حبیب الله، تخت جمشید از نگاهی دیگر، شیراز، بنیاد فارس شناسی، ۱۳۸۷.
- ۷- تتاولی، پرویز، طلسم گرافیک سنتی ایران، تهران، بن گاه، ۱۳۸۵.
- ۸- جنید شیرازی، عیسی بن، هزار مزار (مزارات شیراز)، وصال نورانی، شیراز، انتشارات کتابخانه احمدی، ۱۳۴۶.
- ۹- جوانی، اصغر، هنر و نماد (درخت)، هنرنامه، سال سوم، شماره هفت، تابستان ۱۳۷۹.
- ۱۰- خزائی، محمد و سماواکی، شیلا، بررسی نقش پرنده بر روی ظروف سفالی ایران، فرهنگ و هنر، هنرهای تجسمی، دوره ۶، شماره هجدهم، آذر ۱۳۸۱.
- ۱۱- دادور، ابوالقاسم و منصور، الهام، اسطوره و نمادهای ایران و هند، تهران، دانشگاه الزهراء، کلهر، ۱۳۸۵.
- ۱۲- شیرازی، زرکوب، شیرازنامه، واعظ جوادی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران تهران، ۱۳۵۰.
- ۱۳- شیرانی، راضیه، رویکردی نمادین و تصویری به طلسم های ایرانی، نقش مایه، شماره سوم، بهار و تابستان ۱۳۸۸.
- ۱۴- ضیاءپور، جلیل، پوشاک باستانی ایرانیان، چاپخانه سازمان سمعی و بصری هنرهای زیبای کشور، تهران، فروردین ۱۳۴۳.
- ۱۵- طاهری، علیرضا، تأثیر تصویر سیمرغ بر هنر اسلام، بیژان و ساسانی، هنرهای زیبا، شماره ۳۸، تابستان ۱۳۸۸.
- ۱۶- فرید، فریناز، فهیمه سهیلی راد، بررسی تطبیقی سیمرغ در متون ادبی حماسی و عرفانی، فصلنامه هنر، شماره ۵۶، تابستان ۱۳۸۲.
- ۱۷- کفیلی، حشمت، پیراهن رزم گنجینه سلاح آستان قدس رضوی؛ آینه ای در برابر اعتقادات گذشتگان، نشریه الکترونی شمس، شماره ۲-۱، ۱۳۸۸.
- ۱۸- دوستخواه، جلیل، آیین ها و افسانه های ایران و چین باستان، تهران، سپهر، ۱۳۶۲.
- ۱۹- گیرشمن، رمان، هنر ایران، بهرام فره وشی، تهران، نشر کتاب، ۱۳۵۰.
- ۲۰- ماهرالنقش، محمود، طرح و اجرای نقش در کاشیکاری ایران، دفتر دوم گرگه کشی، تهران، انتشارات موزه رضا عباسی، ۱۳۶۲.
- ۲۱- محمودی، فتانه، تقارن، جست و جو برای زندگی ابدی و جاودانه، هنرنامه، سال هفتم، شماره ۲۳، تابستان ۱۳۸۳.
- ۲۲- معین فر، محمد جعفر، هدهد و رمز او، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، دوره دوم، شماره ۳۸، پاییز ۱۳۸۳.
- ۲۳- یاحقی، محمد جعفر، فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی، تهران، سروش، ۱۳۷۵.

منابع انگلیسی

- 24- Tanavoli, Parviz, "The Cypress of Zoroaster", Tavoos, Iranian Art Quarterly, No.3 & 4, spring & Summer 2000.
- 25- Meisami, Julie Scott, "Allegorical Gardens in the Persian Poetic Tradition: Nezami, Rumi, Hafez", International Journal of Middle East Studies, Cambridge University Press, Vol.17, No. 2, 1985.